

Diskurzivní analýza jako metoda historicko-pedagogického výzkumu

Discourses analysis as method of historical-pedagogical research

Tomáš Kasper

Technická univerzita v Liberci
Fakulta pedagogická
Katedra pedagogiky a psychologie

Klíčová slova: diskurz, diskurzivní analýza, diskurzivní formace, strukturalismus, Ludwig Wittgenstein, škola Annales, Michel Foucault

Key words: discourse, analysis of discourse, formation of discourse, structuralism, Ludwig Wittgenstein, school of Annales, Michel Foucault

Abstrakt: Historický pedagogický výzkum považujeme za pevnou součást pedagogického výzkumu. Přesto v poslední době nezažívá v české pedagogice ani zlaté období, ani renesanci. Historicko-pedagogický výzkum je v české pedagogické veřejnosti uznáván, ale jen málo rozvíjen.

Přestože historické výzkumy umožňují cennou komparaci, která může obohatit rovněž současnou kurikulární diskusi, nejsou východiska aktuální školské reformy dostatečně zasazena do historického kontextu. Je to škoda, protože otázky dekonstrukce historicko-pedagogické reality objasňují základní východiska pedagogických koncepcí a umožňují zaujmout od nich kritický odstup.

Předkládaný článek tematizuje základy diskurzivní analýzy, která je využívanou metodou historického výzkumu.

Abstract: We consider pedagogical research a firm part of pedagogical research. Nevertheless, in Czech pedagogy, it does not experience a golden era or Renaissance. Czech pedagogical public acknowledges historical-pedagogical research, which is however being developed very slowly.

Even though historical research enables valuable comparison that can enrich current curricular discussion as well, the starting points of the topical reform of the educational system are not sufficiently set into historical context. It is a shame, because issues of deconstruction of historical-pedagogical reality show fundamental starting points of pedagogical conceptions and they make it possible to adopt critical distance from them.

This article will introduce some ideas about analysis of discourse as a method of historical-pedagogical research.

1. Úvod

Pojem diskurs zažívá v posledních letech a desetiletí neobvyklou konjunkturu ve společenských vědách, včetně pedagogiky. Poté, co funkcionalistické přístupy zažily ostrou kritiku jak v historickém, tak i sociologickém či pedagogickém výzkumu, zažívá po silném vlivu moderní hermeneutiky poststrukturalismus a metoda diskurzivní analýzy značnou popularitu nejen v historických výzkumech. Také pro pedagogický historický výzkum může znamenat diskurzivní analýza cenné metodologické obohacení.

Dějiny dětství, výchovy a vzdělávání čerpají v posledních letech inspiraci právě v diskurzivní analýze. Ta nehledá v dějinách hlubší smysl sám o sobě, nehledá ducha epochy, ale analyzuje jazyk, který konstruuje skutečnost (sociální realitu).

Úkolem společenskovědního výzkumu potom je dekonstrukce této reality na základě diskurzivní analýzy a hledání skrytých významů a smyslů za zřejmým a samozřejmým. V neposlední řadě se tak jedná o rekonstrukci sociální reality.

2. Jazyk a dějiny

Výzkum jazyka nás učí, že gramaticky správně můžeme o sociální realitě vyjádřit mnoho tvrzení, smysluplná jsou ovšem jen některá. Jazyk není pouze formální strukturou znaků v pojetí de Saussureho, jazyk je sociální činností. Jazykové označení se automaticky nerovná označované věci, nýbrž je dáno jazykovým procesem označování. Jazyk tedy není jen statickým systémem pravidel, ale je jazykovou činností rekonstruující sociální realitu¹.

Chápeme-li jazyk jako prostředek konstrukce světa, potom se můžeme ptát, jak jazyk zachycuje vnímání světa, jaké hranice jsou vytvořeny mezi částmi světa a jak je skutečnost konstruována. Jazyk, jak již ukázal Wittgenstein, nemůže vysvětlit nevyslovitelné a nepochopitelné. Předmětem poznání nemůže být dle Wittgensteina² nesdělitelné. Naše pozornost se proto má zaměřit na samozřejmé, za nímž se velmi často skrývá to podstatné, aniž bychom o tom věděli a tak uvažovali.

Na to nás upozornili zástupci francouzské školy sociálních dějin tzv. Annales, kteří svoji pozornost směřovali právě k výzkumu každodennosti. Škola Annales získala označení dle stejnojmenného časopisu vydávaného od roku 1929 ve Francii pod názvem Annales d'histoire économique et sociale. Od počátku se vědci soustředění okolo tohoto vědeckého periodika vyznačovali širokou interdisciplinarností. Historici spolupracovali s představiteli takových vědeckých disciplín jako geografie, sociologie, psychologie, ekonomie či etnologie nebo lingvistika.

K zakladatelům školy Annales patřili Marc Bloch a Lucien Febvre³. Bloch se zajímal nejvíce o dějiny psychologie a dějiny mentalit, ale i o komparatistiku a historickou sémantiku. Přitom poukazyval zejména na variabilitu a diskontinuitu významu pojmů v dějinách, které souvisí se změnami společenských vztahů. Podobně jako Bloch postupoval i Febvre, když hledal vztahy mezi pojmem a věcí, tedy mezi jazykem a světem či realitou.

Škola Annales znamenala změnu paradigmatu především proto, že zkoumala pojmy v kontextu doby, v jejich změně, dynamice přeměny a ukazovala tak na spojitost jazyka a dějin. Lingvistické úvahy se neměly stát jakousi pomůckou historických analýz, nýbrž základem změny historických metod.

3. Diskurz v myšlení Foucaulta

---

¹ BERGER, P. L.; LUCKMANN, T. *Konstrukce sociální reality*. Brno : CDK, 1999.

² K tomu srv. WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha : Filosofia, 1998.

³ K tomu srv. EIBACH, J.; LOTTES, G. *Kompas der Geschichtswissenschaft*. Göttingen : Wandenhoek-Ruprecht, 2002.

Obrátíme-li pozornost k současné metodologické diskusi o diskurzivní analýze, jsme konfrontováni s mnohostí významu pojmu diskurs. Přestože čeština nezná na rozdíl od angličtiny (discourse) či francouzštiny (discours) v běžné řeči tento pojem, jeho používání ve vědeckém jazyce zaznamenalo v posledních letech nevídanou expanzi. To ovšem přineslo více zmatení než přesného vymezení. Chceme-li mu porozumět, dostáváme se zejména k práci francouzského filozofa Michela Foucaulta. Diskurzem Foucault rozumí systém výpovědí a praktik, který je organizován dle vnitřních pravidel či pořádku uplatňujícího moc v strukturování reality a při jednání v jejím rámci. Diskurz tedy určuje co můžeme o věci či jevu říci, organizuje řečené a myšlené⁴.

Foucault nabízí zajímavý pohled na prameny, když jimi rozumí dokument, který vypovídá o historické skutečnosti. Přitom ovšem takový dokument nemá být naivně pokládán za prostý obraz doby, nemá být ani interpretován. Naopak musí být postaven a porovnán s ostatními historickými dokumenty.

Porovnáním pramenů v jejich kontextu jsou hledány struktury a vztahy, které určují jistá pravidla uspořádání sociální reality, ze které dokument pochází. Pramen či dokument je materiál analýzy, která definuje jisté diskursivní formace. Diskursivní formace se ukazuje tehdy, pokud jisté množství výpovědí je dáno stejným či podobným systémem pravidel, když části diskurzu se vyznačují jistou pravidelností, pořádkem či funkčním mechanismem. Diskurz či diskursivní formace se vyznačují pravidelností výpovědí, jedná se o institucionalizované či institucionalizovatelné výpovědi.

Podmínky, které určují pořádek jednotlivých částí diskurzu Foucault nazývá formativní pravidla. Ta určují strukturu výpovědí a strukturu reality. Jejich význam je dle Foucaulta několikový. Hlavní význam spočívá ve skutečnosti, že individualizují diskurz, tj. odlišují jej od jiných diskurzů. Díky diskurzu může být předmět objektivizován, pojmenován, popsán, zařazen či analyzován.

Diskursivní formace vysvětluje Foucault ve čtyřech rovinách:

1. V práci *Dějiny a šílenství*⁵ ukazuje Foucault sociální a institucionální danost diskurzů. V diskursivní analýze musí být výpovědi lokalizovány v patřičných institucionálních a sociálních vztazích. Jsou hledány jednak instance zodpovědné za rozdíly mezi diskurzy, na druhé straně jsou určovány klasifikační vzory či specifické rastry, které odlišují jednotlivé části diskurzu či naopak určují společné vztahy a vazby mezi nimi.
2. Podstatný je subjekt, který činí výpovědi, chce analyzovat výpovědi, části diskurzu.
3. Analýza se zaměřuje na systém výpovědí a jeho organizaci. Ptáme se, dle jakých pravidel či principů jsou strukturovány výpovědi o daném předmětu.
4. V rámci diskurzů jsou nacházeny strategie, které napomáhají jejich koherenci. Na druhé straně je podstatné, jak jsou v rámci diskurzu zpracovávány možnosti jeho inkompatibility a změny.

V rámci diskursivní analýzy se potom ptáme, proč jistý pořádek, diskursivní formace zanikají a jiné vznikají. Otázkou je, jaké elementy původní diskursivní formace zůstávají platné, či jak se mění pořádek původní formace a jak vypadá nový pořádek. Hledáme kontinuitu i diskontinuitu mezi jednotlivými formacemi.

⁴ K tomu srv. FOUCAULT, M. *Die Ordnung des Diskurses*. Frankfurt am Main 1991.

⁵ K tomu srv. FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství v době osvícenství*. Praha : Lidové noviny, 1994.

Je patrné, že diskurz dle Foucaulta není vázán na vědomí či mentální svět individuí. Naopak existuje sám o sobě, je mocí, která formuje výpovědi jednotlivců. Foucaulta zajímá, proč jisté výpovědi byly vyřčeny, proč právě ony a nikoli jiné, proč byly vyřčeny na jistém místě a v daném čase. Diskurz je mocí, která určuje, že něco bylo řečeno, i když dle pravidel gramatiky a logiky mohlo být řečeno i mnoho jiných výpovědí. V tomto ohledu zastupuje diskurz objektivní moc a na jednotlivci a jeho cogito nezáleží. Jeho suverénní svoboda je potlačena mocí diskurzu, ať již vědomě či nevědomě. Na druhé straně nelze zcela potlačit suverenitu subjektu, který má moc diskurz pozměnit. Jak jinak vysvětlit variabilitu diskurzu, jeho změny, než právě aktivitou subjektů.

Výpovědi nejsou dány jen jejich strukturou, nýbrž jsou svou povahou i jednáním. Jazyk je totiž struktura i jednání. Každá výpověď se odehrává v daných vzorech jednání, na druhé straně se mění, neboť každé jednání je individuální. V této dynamice je vysvětlitelný i paradox autonomie jedince a autonomie diskurzu. Jedinec se rodí do světa, kde jsou pravidla určena, na druhé straně nejsou pevná a jejich změna je dána právě podílem individuálního jednání jedince.

Diskurz nedisponuje nutně univerzálním charakterem, nýbrž stojí v konkurenci diskurzů, v dynamice utváření. Diskurz není suverénní kolektivní reprezentací, nýbrž jen systémem, který množství výpovědí strukturuje, čímž je uvádí do relací, pravidelností, ale umožňuje i jejich transformaci.

Diskurz není strukturován pouze formálně jako jazyk. Pravidla diskurzu a jeho pořádek nejsou dány jen formální strukturou jazyka, nýbrž funkcí. Neptáme se dle jakých pravidel byla jistá výpověď konstruována, ale proč se tato výpověď vůbec vyskytla a proč ne jiná. Foucaulta tedy nezajímá systém jazyka, ale jeho funkcionální charakter. Foucault se neptá, co chtěl danou výpověď kdo říci, nýbrž proč musela tato výpověď být vyřčena a nikoli jiná, respektive proč bylo řečeno něco a ne něco jiného.

Výpověď se liší od výroků. Výroky mohou být nahodilé, kdežto výpovědi se opakují a vyskytují se tak s jistou pravidelností. Výpovědi si vyžadují existenci substance, ale i nositele výpovědi, místo a datum, kde, kdy a kým byla výpověď vyjádřena.

5. Diskurz a moc

Dle Foucaulta je diskurz množstvím výpovědí a praktik, které patří do stejné diskurzivní formace. Tím nemá být řečeno, že diskurz je autonomním subjektem, nýbrž jak zdůraznil Foucault ve své nastupující přednášce na Collège de France souvisí s mocí, a proto je součástí sociálních vztahů.

Diskurz má moc, kterou uplatňuje. Všechny výpovědi jsou měřeny jeho pravidly a jsou jimi kontrolovány. Mimo sféru těchto pravidel je téměř nemožné, být vyslyšen. Diskurz tak určuje co je a co není pravdivé. Diskurz definuje pravdu a uplatňuje tak ve společnosti svoji moc. Diskurz prosazuje hranice a využívá zákazy tak, aby směřoval výroky daným směrem. Pořádek diskurzu se stává mocí, která je ve společnosti uplatňována⁶.

Vztah diskurzu a moci není kauzální, nýbrž oboustranně podmíněný. Diskurz předpokládá moc a na druhé straně ji produkuje. V tomto ohledu ukazuje Foucault specifické postavení

⁶ K tomu srv. FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství v době osvícenství*. Praha : Lidové noviny, 1994.

pravdy. Ta není dle Foucaulta odkrývána či objevována, nýbrž uplatňována. Společnost akceptuje jisté diskurzy za pravdivé a tím odlišuje pravdivé výpovědi od nepravdivých. Pravda je přitom systémem pravidel moci, které odlišují pravdivé od nepravdivého. Společenské vědy mají psát dějiny diskurzů, respektive dějiny pravdy, protože diskurzy mají funkci pravdy a disponují formami moci. Diskurz tak souvisí nejen s pravdou, ale i s institucemi, jejich praktikami a mocí.

6. Metoda diskurzivní analýzy

Jak již bylo ukázáno, metoda diskurzivní analýzy je dána otázkou, proč se vyskytují jisté výpovědi v jistém čase a na jistém místě. Tyto výpovědi nemusí být jazykového charakteru, i když jazyk patří k velmi rozšířeným znakovým systémům⁷.

Výpovědi jsou strukturovány podle jistých pravidel, která diskurzivní metoda rekonstruuje. Tato pravidla regulují co může být myšleno, řečeno a konáno, a proto je jejich rekonstrukce pro historika zásadní.

Předmětem diskurzivní analýzy daného tématu se stávají výpovědi, které se jednak s pravidelností opakují. Jedná se o množství písemných, ústních či obrazových znakových systémů či praktik, které se vztahují k tématu. Z tohoto materiálu je nutné vybrat tzv. konkrétní korpus, který obsahuje znakové texty, které reprezentují diskurz, opakují se tj. jsou dostatečně zastoupeny. Přitom výběr textů již předpokládá existenci jisté hypotézy. Je zřejmé, že výběr textů není zcela „objektivní“.

Při analýze textu je nutné, aby byl zasazen do kontextu. Zatímco historická metoda usuzuje z textů na historickou situaci, na kontext doby, tak diskurzivní analýza využívá k porozumění textu kontext v němž vznikl – komu byl text určen, kdo jej vytvořil, kdy a kde.

V diskurzivní analýze rozlišujeme čtyři druhy či úrovně kontextualizace – situativní, mediální, institucionální a historický kontext.

Situativní kontext je směřován k otázkám, kdo byl v jistou dobu na jistém místě. U osob se analyzuje jejich společenské zakotvení a pozadí – z jaké sociální vrstvy pochází, do jaké sociální skupiny patří, jejich věk, národnost, pohlaví apod. Důležitá je i lokalita, kde se situace odehrávala. Podstatné jsou otázky, zda-li je místo něčím typické, zda-li je nějak typicky zařízeno, vybaveno apod. Podstatné je, zda-li se osoby a jejich chování vyznačují typickými vnějšími znaky - oblečením, gesty, rituály apod.

Mediální kontext obrací pozornost k médiím, které text či výpovědi rozšiřují. Otázkou je, zda-li se jedná o rukopisy či tiskoviny, o knihy či letáky, nebo o elektronická média. Přitom je důležité mít na zřeteli, že druh média je podstatný zejména z toho důvodu, protože média nejen zprostředkovávají, ale i různě konstruují výpovědi.

Institucionální kontext upozorňuje na skutečnost, že výpovědi vznikají v jistých institucích, jisté osoby se zde podílejí na jejich produkci. Analýze dané instituce, její funkci musí být věnována náležitá pozornost, ať se jedná o instituci státu, rodiny či soudu apod.

Historický kontext se zaměřuje na celkovou politickou, společenskou, ekonomickou a kulturní situaci.

---

⁷ K tomu srv. FOUCAULT, M. *Archeologie vědění*. Praha : Herrmann & synové, 2002.

V rámci diskurzivní analýzy je nutné zohlednit všechny úrovně kontextu. Jen v jejich vzájemném zohlednění či souhře mohou texty vypovědět podstatné o obsahu, tendencích či změnách diskurzů.

Texty jsou analyzovány z hlediska tématu, ale i organizace, grafického zpracování, členění a ztvárnění. Podstatné je i to, co v textu není, co v něm chybí a je otázkou, proč tomu tak je. Proč jsou jisté obsahy zamlčovány, potlačovány a jiné naopak rozvíjeny, upřednostňovány a tematizovány?

Analýza makrostruktury textů se zaměřuje na slova, argumenty, zdůrazňování rozdílů, které se opakují a dávají vzniknout diskurzu. Analyzována je forma textu, která je často dána institucionálním prostředím, v němž text vznikl, či pro které je určen. V centru analýzy mikrostruktury textu se nacházejí aspekty argumentace, stylistické či rétorické praktiky. Text chce dosáhnout jistého cíle a právě analýza rétorických praktik či strategií může funkci textu ozřejmit.

Úkolem diskurzivní analýzy je mimo jiné i zodpovědět, jak se tyto praktiky a koncepty prosazují, etablují, jak a proč podléhají změně, či jak jsou nahrazovány novými diskurzy. Diskurzivní analýza vysvětlující původ, význam a výskyt jistých opakujících se výpovědí poukazuje na funkci kategorií vnímání, na uplatnění specifických konstrukcí vytváření identity.

Výsledkem diskurzivní analýzy je osvětlení základů vědění a jednání v rámci jisté doby, teritoria či dané společnosti. Často se jedná o analýzu každodenních, zřejmých výpovědí, ke kterým výchovné zásady a vzdělávací praktiky nutně patří. Význam diskurzivní analýzy pro historicko-pedagogický výzkum, pro dějiny dětství a výchovy snad již brzy ukáží konkrétní výzkumné projekty.

Literatura:

- BERGER, P. L.; LUCKMANN, T. *Konstrukce sociální reality*. Brno : CDK, 1999.
- EIBACH, J.; LOTTES, G. *Kompas der Geschichtswissenschaft*. Göttingen : Wandenhoeck-Ruprecht, 2002.
- GADAMER, G. H. *Člověk a řeč*. Praha : OIKOYMENH, 1999.
- GADAMER, G. H. *Problém dějinného vědomí*. Praha : Filosofia, 1994.
- FOUCAULT, M. *Myšlení vnějšku*. Praha : Herrmann & synové, 1996.
- FOUCAULT, M. *Dějiny šílenství v době osvícenství*. Praha : Lidové noviny, 1994.
- FOUCAULT, M. *Archeologie vědění*. Praha : Herrmann & synové, 2002.
- FOUCAULT, M. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha : Svoboda, 1994.
- FOUCAULT, M. *Psychologie a duševní nemoc*. Praha : Dauphin, 1997.
- FOUCAULT, M. *Der Wille zum Wissen. Sexualität und Wahrheit*. Frankfurt am Main 1992.
- FOUCAULT, M. *Die Ordnung des Diskurses*. Frankfurt am Main 1991.
- FOUCAULT, M. *Die Ordnung der Dinge*. Frankfurt am Main 1997.
- LYOTARD, J. F. *Fenomenologie*. Praha : Victoria Publishing, 1995.
- WEBER, M. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha : OIKOYMENH, 1998.
- WEBER, M. *Autorita, etika a společnost*. Praha : Mladá fronta, 1997.
- WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha : Filosofia, 1998.
- WITTGENSTEIN, L. *Rozličné poznámky*. Praha : Mladá fronta, 1993.
- WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha : Svoboda, 1993.

